

NOVÉ PUBLIKACE

Jaromír Beneš – Václav Vondrovský – Michaela Ptáková – Lenka Kovačiková – Petr Šída: *The Neolithic site of Hrdlovka*. Nakladatelství Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích – Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, *České Budějovice – Most 2019*. 441 str.

Skupina badatelů soustředěná kolem J. Beneše sestavila knihu, která se vyrovnává s dědictvím výzkumu výjimečného neolitického sídliště v Hrdlovce odhaleného během masivních skrývek podkrušnohorské hnědouhelné pánve. V souvislosti s těžbou v jednom z lomů, nyní nazývaném Bílina, zaniklo v průběhu 70. až počátku 90. let minulého století několik historických obcí a doslova odtěžen byl i kus krajiny a její pozoruhodné historie. Negativní stránku exploatace třetihorních sedimentů v tomto prostoru můžeme snad alespoň částečně kompenzovat řadou neobyčejných archeologických nálezů, jako je zaniklá středověká ves Nesvětica s nedalekou středověkou nekropolí u Mariánských Radčic, německé protiletadlové postavení z druhé světové války nebo právě neolitické sídliště v Hrdlovce. Důlní rypadla některé zmíněné lokality ještě nezasáhla a záchranné výzkumy zde pokračují. Hrdlovku lze však studovat už jen z terénních záznamů.

Jak je pro podobné monografie běžné, zahrnuje i tato kapitola o poměrech místního přírodního prostředí, o vývoji archeologického poznání regionu i historii samotného záchranného výzkumu. Uvedené pasáže čtenáři přinášejí připomenutí specifík zdejšího sídelního kontextu v blízkosti dnes zaniklého Komořanského jezera, výchozů křemenců a podávají i nástin vývoje neolitického sídelního regionu Podkrušnohoří, jehož souhrnné zpracování dosud mimochodem chybí. Oblast zájmu je důležitá především z hlediska přechodu mezi kulturou s lineární keramikou (LBK) a kulturou s vypíchanou keramikou (SBK), tj. LBK IV – SBK I. Lokální data z Podkrušnohoří i blízkého Saska indikují v tomto směru plynulý vývoj. Právě tím se zde závěr LBK, obdobně jako i jinde na českém území, liší od vývojového soumraku kultury LBK v jejím západním okruhu (např. *Gronenborn et al. 2014; Haack 2020*). Pro pochopení závěrečných etap vývoje LBK a počátku SBK je esenciální právě studium lokalit s nepřetržitým osídlením, k nimž patří i pojednávané sídliště Hrdlovka.

Podstatu publikace představuje detailní zhodnocení náleзовých situací a artefaktů z období neolitu. Způsob klasifikace nálezů vychází vesměs ze standardizovaného popisu neolitického materiálu z Bylan u Kutné Hory (naposledy s lit. *Květina – Pavlů 2007; Zápotocká 2009*). Jelikož se v řadě keramických souborů objevují nové, byť jednotlivé a specifické případy výzdoby, vzniká potřeba stávající kód doplňovat o další varianty. V tomto směru je pak důležité jakoukoliv modifikaci původního kódu spolu s materiálem publikovat jako u popisovaného souboru z Hrdlovky. Provedené změny jsou zde zohledněny jednak v příslušných grafických kódech a jednak souhrnně v přehledové schematické tabulce (obr. 4.3) i na konkrétních příkladech (tab. 4.14a–d). Přiřazování znaků jednotlivým druhům ornamentace začalo být využíváno s rozvojem a dostupností automatizovaných zpracování pro rozsáhlé keramické soubory. Kódování nahradilo tradiční slovní popis, který jen obtížně a už vůbec ne jednotně uchopoval sledované znaky, a dále usnadnilo třídění a další interpretaci takového množství dat.

Stejně jako na dalších neolitických sídlištích, i v souborech z Hrdlovky se vyskytují výplně se smíšeným keramickým obsahem, které zde tvoří zhruba čtvrtinu zachycených objektů. Pro potřebu společné evidence keramických nálezů z takovýchto souborů přistoupili autoři ke sdružení popisných systémů tvarosloví LBK a SBK podle sklonu okraje do jedné tabulky, a to dle *B. Soudského (1967, fig. 2)* a *M. Zápotocké (1998, Abb. 29)*. Označení pro základní tvary nádob zůstalo beze změny, ale některé z komplexu SBK nesou nový číselný kód (pohárovité a část miskovitých). Vytvořením souhrnné tabulky pro oba kulturní celky pak logicky došlo i k částečné modifikaci číslování sklonu okraje a tvaru dna, což se opět týká pouze SBK. Toto sloučení představuje poněkud problematické řešení, přičemž by stačilo před vlastní číselný kód předsadit určující znak pro LBK i SBK. Potíž spočívá zejména v nemožnosti případného srovnání s již klasifikovaným materiálem z jiných lokalit, a to z důvodu vzájemné nekompatibility jednotlivých kategorií zašifrovaných v různých

číselných kódech. V případě materiálu a ostríva keramického těsta (tab. 4.1) aplikovali autoři jejich kategorizaci v původní podobě podle *B. Soudského (1967)*, ale úpravu povrchu nádob doplnili o smolný nátěr (93) a jeho kombinaci s leštěním (81). Tyto technologické údaje posloužily k jejich procentuálnímu vyčíslení v rámci celého souboru. K určité změně nebo spíše doplnění došlo i u pupků a výčnělků LBK (tab. 4.3a), kam byl přidán oválný promáčklý pupek (957) a vypůjčena byla čtvrtá pozice z tabulace SBK indikující jejich umístění na nádobě. Tabulka pro třídění pupků a výčnělků SBK zůstává v identické podobě, stejně jako kód pro ucha obou neolitických kulturních celků (dle *Pavlu – Zápotocká 1978*). Přestože autoři uvádějí změnu ve všech třech posledně zmíněných případech klasifikace, ta očividně spočívá jen v grafické úpravě tabulek a překladu pojmosloví.

K menší úpravě přistoupili autoři v kódování technické ornamentace LBK (tab. 4.5), a to přidáním jedné (první) pozice pro její umístění na těle nádoby. Plastická výzdoba zůstala spolu se svým kódem zachována. Hlavní prvek třídění LBK – technika stylu lineárního ornamentu (LO) – setrval ve své původní podobě, připojeny byly dva nové kódy pro regionální varianty vyplňované pásky a žebříčku tzv. alfa (247 a 295, tab. 4.6a) a jeden pro rytou linku s nehtovými vrypy tzv. epsilon (479, tab. 4.6b). V motivu LO byla doplněna varianta jednoduché spirály (76, tab. 4.7) a doplňkový motiv byl obohacen o tři nové varianty (s. 229, 245, 339, tab. 4.8). Uvedená doplnění lineární výzdoby patří mezi regionální specifika a autoři odkazují na jejich blízkost s oblastmi západního okruhu LBK v Bavorsku nebo Sasku (s. 139–142). Linky pod okrajem zůstávají v původní podobě. Vzhledem k tomu, že i jiní kolegové řešící neolitické soubory (např. z východočeské dálnice) rozšířili doplňkový kód o nové varianty, zdá se užitečné všechny inovace týkající se LO i doplňkového ornamentu zveřejnit na jednom místě (http://www.byliny.com/byliny_lbk_kody.html).

Kód výzdobné techniky vpichu (*Zápotocká 1978*) odráží ve své podstatě typ zdobícího nástroje a způsobu jeho vedení, a není proto třeba jej měnit. V případě Hrdlovky byl doplněn pouze o rytou linku provedenou vícehrtým nástrojem, jako archaický prvek přechodového stupně (tab. 4.10, kód 08), která zaujala pozici již dříve obsazenou vypichovanou páskou (srov. *Zápotocká – Muška 2007*, obr. 37), což si autoři zřejmě neuvědomili. Zvláště nejasné to je z důvodu, že do kódu převzali brázděný neuspořádaný vpich (kód .78), který byl publikován právě jen v případě Hrbovic jako spíše regionální specifikum. Toto evidentní nedopatření deklaruje badatelské úsilí vložené do rozsáhlé evidence nálezů z Hrdlovky. Problém má zřejmě svůj počátek už v posledních přetištěních kódu výzdobných technik SBK, které tyto změny nepochopitelně neobsahují (*Zápotocká 2009*, obr. 56; *Pavlu – Zápotocká 2007*, obr. 12). Zcela samostatný systém ornamentace SBK (tab. 4.11) je doplněn o dvě varianty vypichované pásky pod okrajem (14 a 54) a jednu variantu děličného motivu (44). Ostatní zůstává v platnosti a beze změny v původním členění podle *M. Zápotocké* (např. 1998; 2009).

Běžným standardem a základní jednotkou při chronologicko-stylistickém posuzování neolitických souborů se stal keramický jedinec, tzn. jedna nádoba. I to má svá úskalí, kdy je v některých případech obtížné rozpoznat původní jedince, zvláště pokud nejde o větší zlomky s výzdobou. Tento ustálený princip autoři následovali a v souboru z Hrdlovky určili 13 500 neolitických jedinců. Chronologicky citlivých, tzn. s výzdobou, a použitelných pro časové zařazení bylo ale jen 18 % z nich. Pro řešení transformačních procesů na sídlišti jsou pak důležité jiné formální vlastnosti keramiky, jako jsou velikost, váha, síla, průhyb, abraze nebo průměr okraje, které je však nutné sledovat u jednotlivých zlomků. V případě výskytu více zlomků na jednoho keramického jedince autoři jejich hodnoty zprůměrovali, což vzhledem k občasné absenci evidenčních údajů daných charakterem výzkumu nevádí. Jinak by ale bylo na místě klást si otázku, zda by taková informace přispěla k řešení složitých transformačních procesů. Jako určitá výpověď o objektu jako celku jistě ano, o způsobu depozic sedimentů výplní jednotlivých objektů však nikoliv. Soubor z Hrdlovky patří k výrazně zlomkovitým s vysokou mírou abraze (obr. 4.4), což ukazuje na dlouhodobé působení erozivních činitelů, které měly negativní vliv na jejich zachování. Technologické vlastnosti keramiky z Hrdlovky (obr. 4.6) víceméně korespondují s jinými neolitickými soubory: převažuje jemná keramika nad hrubou, více než polovina nádob je vyrobena z plaveného dobře vypáleného materiálu a má hlazený povrch. Za zmínku stojí zachycení smolných hmot sloužících k reparaci nádoby, byť představující setiny procent celého souboru, dále přítomnost několika miniaturních nádobek nebo fragment pocházející nejspíše z části nějakého idolu, i když autoři nabízejí jeho další možné interpretace.

Chronologie sídliště v Hrdlovce je postavena na analýze zahluobených objektů jako základních celků bez ohledu na jejich vnitřní členění, tzn. jak horizontální (laloky), tak vertikální (vrstvy). Tento přístup vychází z možností souboru daných charakterem záchranného výzkumu, který byl formován značnou rozlohou plochy s velkým množstvím objektů, navíc v omezeném čase. Standardní metodologie zpracování sídlišť podle *I. Pavlů (1977)* zde byla uplatněna v obráceném pořadí, obdobně jako u alternativního pojetí sídlištních souborů z Bylan (*Květina – Končelová 2011*). Autory k tomu vedla snaha o postižení základních chronologických trendů vývoje sídliště. Znamená to, že nejprve byly analyzovány jednotlivé objekty bez ohledu na koncept stavebního komplexu domu, a až poté do analýzy vstoupily prostorové vztahy objektů v Hrdlovce. Záměr zpřesnit relativní dataci pomocí absolutních dat se v Hrdlovce ukázal jako značně limitovaný vlivem kontaminací, a to i přes výběr vzorků s nižší mírou rizika (obr. 5.9). Tradičně je tedy chronologie Hrdlovky postavena na keramice. Neolitický soubor ale vykazuje nízký podíl zdobených jedinců (26 %, 3521 jedinců). Identifikace konkrétního lineárního ornamentu byla možná u 57 % z nich (N = 2013 jedinců LBK). Malé zlomky keramiky nesoucí pouze rytou linku nebyly klasifikovány dle zvyklosti jako delta 12, a to z důvodu pravděpodobného zkresení způsobeného ztrátou dalších prvků výzdoby díky vysokému stupni fragmentarizace, ale i přesto tento dekor v souboru převažuje (obr. 5.11). Obvykle jsou ale takové zlomky s LO delta 12 považovány za chronologicky málo průkazné (*Pavlů 1977*, 41–48). Jak se dalo očekávat pro oblast severozápadních Čech, z techniky LO vyčnívá specifický typ pásky tzv. žebříček (alfa 30). 28 % zdobených jedinců vykazovalo ornament provedený vpichem (N = 999 jedinců SBK), kdy se nejčastěji objevuje malý střídavý dvojvpich nebo malý dvojvpich provedený tremolovou technikou. Kromě klasického stupně LBK II je u obou neolitických kulturních celků zachycen celý jejich vývoj, ale v nestejně míře.

Jak bylo uvedeno výše, chronologie sídliště byla definována ve dvou krocích, nejprve v rámci objektů na základě výzdobné techniky pomocí korespondenční analýzy a až poté byla validována pomocí stavebních komplexů a vzájemných prostorových stratigrafií a ve velmi omezené míře skrze radiouhlíková data. Výsledný chronologický model sídliště v Hrdlovce postavený na Harrisově matici tak dává korektní obraz vývoje sídliště pro celé období neolitu (obr. 5.33). Ten byl navíc korelován s dalšími neolitickými soubory severozápadních Čech (Březno, Chotěbudice, Hrbovice, Hrobčice, Krbice, Vchynice) pomocí korespondenční analýzy, která v širším měřítku v zásadě ověřila vypracovanou chronologii (obr. 5.36–37). Pomocí statistické metody byl vytvořen zobecněný aditivní model (GAM), který ukazuje distribuci a chronologický gradient jednotlivých dekorativních stylů, jejichž výsledné trendy jsou v souladu s vývojem neolitického ornamentu na keramice (obr. 5.38). Pro možné srovnání postavení horizontu A z Hrdlovky s jinými soubory zde chybí zastoupení prosté ryté linky, tzv. delta. Určení vzájemného poměru delta k širokému žlábků, tzv. gama, kdy je právě ubývání linky gama považováno za základní vývojovou tendenci starého stupně LBK, by bylo klíčové pro přechod od starého stupně ke klasické LBK. V následném horizontu zase není zastoupen široký žlábek. Naopak vyčíslení poměru vyplňované pásky vpichem tzv. alfa 12 nad páskou typu žebříček tzv. alfa 30 dobře ilustruje chronologický vývoj (obr. 5.40). Vzhledem k výskytu hustě přesekávané linky tzv. zeta je horizont B kladen až do stupně IIIb LBK, ale není vyloučena ani synchronizace s IIIa. Je proto otázkou, zda zde skutečně vznikl sídelní hiát, nebo zda přítomnost ornamentu zeta patří k regionálnímu specifiku starších stupňů. Horizont C je charakterizován právě nárůstem žebříčku alfa 30 a výskytem hustě řazených not na lince tzv. epsilon 30 a je tedy kladen také do stupně IIIb. Horizonty D a E jsou zařazeny časově blízko sebe podle procentuálního zastoupení výzdoby a to v zásadě do stupně IVa, kdy se vedle pásky alfa 30 vyskytuje i jednotlivý vpich a hruškovité tvary nádob s esovitým profilem okraje. Klíčovými jsou pak horizonty F a G, které představují přechodný horizont mezi LBK a SBK. Horizont F je charakterizován jako LBK IV/SBK I, kde ještě chybí paralelní dvojvpich jako samostatná technika. Horizont G sice také obsahuje keramiku s LO, ale střídavý dvojvpich zde převažuje. Postavení horizontu H vychází z převahy dvojvpichu provedeného tremolovou technikou spolu s motivem klikatky oddělené jednoduchým či vícečetným pásem vpichů. Horizonty J a K představují závěrečné fáze vývoje sídliště v Hrdlovce vycházející z prvního chronologického modelu založeného na dekoru. Ačkoliv je počet distinktivních znaků keramiky poměrně nízký, je posloupnost obou horizontů oprávněná a lze jejich příslušnost ke stupňům IVa, IVb odvozovat

i na základě konstrukčně odlišných půdorysů domů 8 a 17 (obr. 5.43a, b). Pozice horizontu I je v sestaveném vývoji sídliště spíše hypotetická. Přehledné a užitečné jsou jednak plány sídliště s chronologickým rozlišením objektů, jednak s výsledným barevným rozlišením sídelních horizontů, stejně jako schematická synchronizační tabulka pro celou českou neolitickou oikumenu (obr. 5.43–45).

Samostatně byly zpracovány soubory kamenné industrie a zvířecích kostí. Kamenné nástroje čítají několik stovek artefaktů, přičemž převažují provedené technikou štípaní. Zajímavé je kolísání ve využívání místních křemenců (obr. 6.24), kdy obliba zdrojů Skršín upadá v LBK IV a znovu narůstá během SBK podobně jako u silicitů, a zároveň exploatace křemence typu Tušimice začíná v pozdní LBK a během SBK zase slábne. Ostatní zjištění se nevymykají ze známého rámce a Hrdlovka je z hlediska kamenné industrie charakterizována jako sídliště nevýrobního charakteru. I přes velmi vysokou míru zlomkovitosti souboru zvířecích kostí přesahující 90 % se podařilo postihnout některé trendy ve skladbě a využívání živočišného chovu. Jejich výsledky je ale nutné vnímat s určitou mírou omezitelnosti. V našich podmínkách je zjištěné kolísání poměru výskytu dobytka a koz v průběhu neolitu neobvyklé (obr. 7.4).

Důležitou kapitolou publikace je část věnující se analýze pozůstatků neolitických domů. Jejich celkový počet byl po revizi dokumentace stanoven na 59. Početně reprezentativní soubor původních obytných konstrukcí je ale omezen několika faktory snižujícími jejich výpovědní hodnotu. Jde o narušování orbou, kvalitu skrývek a v některých partiích i způsob výzkumu formou sondáží, které se na úkor detailu v menší ploše snažily obsáhnout co největší část těžbou ničeného území. Všechny uvedené faktory svým dílem ovlivnily míru zachycení původních půdorysů, kdy jen necelá pětina z nich byla odkryta kompletně. Stav zachování staveb v Hrdlovce spolu s metrickými vlastnostmi umožňují určit jejich vnitřní dělení podle *P. J. R. Moddermana (1970)*, které samo o sobě vede k rámcovému časovému zařazení a je určitým vodítkem k sociálním otázkám spojeným s domy. Podstatné ale je, že téměř polovina zachycených půdorysů vykazovala charakteristické vlastnosti, které spolu s keramikou z okolních jam umožnily bližší chronologické určení definované celkem 11 sídelními horizonty (obr. 5.45). Detailní analýzou výplní kůlových jamek byli autoři schopni v některých případech rozpoznat i charakter opracování kůlů (obr. 8.3, 8.4), který podobně jako u konstrukcí studní ukazuje, že tesařské dovednosti prvních zemědělců byly na vysoké úrovni. Obecně známým faktem je nedochování podlahových úrovní neolitických domů, což *de facto* vylučuje porozumění využití interiéru. Aby autoři tento nedostatek v poznání alespoň částečně eliminovali, odebrali z vnitřku jednoho domu a jeho bezprostředního okolí početnou sadu vzorků půdy a provedli fosfátovou analýzu, která má potenciál ukázat nejen na možné ustájení dobytka, ale i na místa produkce popela z ohnišť nebo pecí. Výsledkem jsou koncentrace fosfátů při vnitřní i vnější straně západní stěny domu a naprostá absence výskytu ve vnitřním prostoru jižní části (obr. 8.11). Autoři soudí, že využití severní a střední části domu bylo odlišné od aktivit v přední části domu, a zároveň by mohlo indikovat soužití dvou sociálních jednotek. K hypotézám o vnitřním dělení v domě nepřispívá jen metrické a konstrukční členění, ale i výjimečná přítomnost nálezu, jako je celá zásobnice v jednom z domů v Bylanech u Kutné Hory. V případě Hrdlovky jde o zcela mimořádnou kumulaci 35 horních a dolních mlýnů v jámě, která je v superpozici s domem a dle autorů může představovat stavební obětinu domu pozdního stupně SBK.

Význam výzkumu v Hrdlovce spočívá především v důležitosti lokality pro pochopení přechodu mezi LBK a SBK. Jak je pro tento předěl běžné, vyskytují se v něm prvky výzdoby obou kulturních celků společně. Příslušné soubory horizontů F a G z Hrdlovky obsahují mizivý počet archaického jednoduchého i paralelního dvojpřichu, naopak převažují prvky výzdoby pokročilejšího vývoje, jako je střídavý dvojpřich, nebo dokonce víceřadý, a to spolu s lineární výzdobou (tab. 4.13). Bohatý keramický soubor ze zásobní jámy v Hrbovicích-Chabařovicích (*Zápotocká – Muška 2007*), který byl vzat jako srovnávací, ale vykazuje jednoduchý a paralelní dvojpřich jako samostatnou techniku. I charakter krovic a tvarové spektrum nádob se čistě empiricky jeví z pohledu SBK jako starší. Přesto korespondenční analýza výzdobných prvků (obr. 5.36–37) řadí soubory z Hrdlovky jako starší než z Hrbovic-Chabařovic (obr. 5.45). To může být způsobeno různými disproporcemi výzdobných technik vztažených k jedinému referenčnímu souboru. Problémem tohoto klíčového období je zatím nízký počet podobných souborů a málo keramických jedinců s diagnostickou výzdobou v nich. Hrdlov-

ka ale představuje s 26 objekty z přechodového stupně oproti šesti objektům z Hrbovic-Chabařovic významný nárůst pramenné základny srovnatelný snad jen s lokalitou Dresden-Prohlis (*Link 2014*).

Publikace neolitické Hrdlovky spolu s novými regionálními variantami výzdoby a klíčovým souborem pro přechodový horizont LBK-SBK představuje významný srovnávací materiál s potřebnou a precizní obrazovou dokumentací náleží, kterou ocení nejen badatelé, ale i studenti jako možnou metodickou rukojeť uchopení zpracovávaných souborů. Ačkoliv už řada zjištění byla publikována samostatně (naposledy např. *Beneš et al. 2014; Vondrovský et al. 2015; 2016*), je ucelený svazek kvalitní výpovědí o podobě dalšího zlomového neolitického sídliště. Synchronizace lokality nejen v regionálním měřítku, ale i v širší oblasti našeho neolitu představuje důležitý krok v poznání nejstarších dějin. Roli Hrdlovky i celého Podkrušnohoří bude třeba ale ještě dále sledovat, a to například z pohledu mizivého počtu rondelových areálů, které jsou naopak četné v sousedních oblastech, a zřejmě nelze tento fenomén připisovat na vrub nedostatku výzkumu. Odpovědi bude nutně hledat v příčinách a rozdílech různých jevů právě v oblastech kulturního přerodu. Byly zde naznačeny mnohé cesty, kterými se lze dále ubírat, a je na pokračovatelích, aby usoudili, které z nich jsou slepé.

Markéta Končelová

Literatura

- Beneš, J. – Vondrovský, V. – Kovačiková, L. – Šída, P. – Divišová, M. 2014:* Decoding the Neolithic Building Complex: the Case of the Extraordinarily Large House III from Hrdlovka, Czech Republic. *Interdisciplinaria archaeologica. Natural sciences in archaeology* 5, 99–118.
- Gronenborn, D. – Strien, H.-C. – Dietrich, S. – Sirocko, F. 2014:* 'Adaptive Cycles' and Climate Fluctuations – A Case Study from Linear Pottery Culture in Western Central Europe. *Journal of Archaeological Science* 51, 73–83.
- Haack, F. 2020:* Tracing LBK ritual traditions: the depositions at Herxheim and their origins. In: D. Hofmann ed., *Magical, Mundane or Marginal? Deposition practices in the Early Neolithic Linearbandkeramik culture*, Leiden: Sidestone Press, 53–82.
- Kvěšina, P. – Končelová, M. 2011:* Kategorie výzdobného stylu na lineární keramice z Bylan. *Archeologické rozhledy* 63, 195–219.
- Kvěšina, P. – Pavlů, I. 2007:* Neolitické sídliště v Bylanech. Základní databáze. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Link, T. 2014:* Die linien- und stichbandkeramische Siedlung von Dresden-Prohlis: eine Fallstudie zum Kulturwandel in der Region der oberen Elbe um 5000 v. Chr. Dresden: Landesamt für Archäologie Sachsen.
- Modderman, P. J. R. 1970:* Linearbandkeramik aus Elsloo und Stein. *Analecta Praehistorica Leidensia* 3. Leiden: Leiden University Press.
- Pavlů, I. 1977:* K metodice analýzy sídlišť s lineární keramikou. *Památky archeologické* 68, 5–55.
- Pavlů, I. – Zápotocká, M. 1978:* Analysis of the Czech Neolithic Pottery. Morphological and chronological structure of projections. Praha: Archeologický ústav ČSAV.
- Pavlů, I. – Zápotocká, M. 2007:* Archeologie pravěkých Čech 3. Neolit. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Soudský, B. 1967:* Principles of automatic data treatment applied on neolithic pottery. Praha: Archeologický ústav ČSAV.
- Vondrovský, V. – Beneš, J. – Divišová, M. – Kovačiková, L. – Šída, P. 2016:* From LBK to SBK: Pottery, Bones, Lithics and Houses at the Neolithic site of Hrdlovka, Czech Republic. *Open Archaeology* 2, 303–327.
- Vondrovský, V. – Beneš, J. – Rauerová, M. – Kovačiková, L. – Šída, P. – Divišová, M. 2015:* The Neolithic sites Hrdlovka and Hrobčice in the context of Stroked Pottery culture in Northwest Bohemia, Czech republic. *Anthropologie* 53, 457–471.
- Zápotocká, M. 1978:* Ornamentace neolitické vypíchané keramiky: technika, terminologie a způsob dokumentace. *Archeologické rozhledy* 30, 504–534.
- Zápotocká, M. 1998:* Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5000–4200 B.C.). Gräber und Gräberfelder der Kultur mit Linear-, Stichband- und Lengyel-Keramik. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Zápotocká, M. 2009:* Neolitické sídelní regiony v Čechách (ca 5300–4400 př. Kr.). Region Litoměřicko. *Archeologické studijní materiály* 18. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Zápotocká, M. – Muška, J. 2007:* Hrbovice, okr. Ústí nad Labem. Výzkum 1978. Sídelní areál kultury s keramikou lineární a vypíchanou [CD-ROM]. Praha: Archeologický ústav AV ČR.

Kryštof Derner a kol.: Středověké hornictví a hutnictví na Přísečnicku ve středním Krušnohoří. *Mittelalterliche Bergbau und Hüttenwesen in der Region Preßnitz im mittleren Erzgebirge.* Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen 68, ArchaeoMontan 5. Landesamt für Archäologie Sachsen, *Dresden 2018.* 492 str.

Pokud poměříme úspěšnost vědeckého projektu dosaženým posunem v poznání, objemem publikací či rozsahem a stabilitou mezioborového týmu, který vytvořil, pak musíme dvě etapy projektu ArchaeoMontan (2012–2014, 2015–2018) zařadit mezi nejúspěšnější projekty středoevropské archeologie středověku posledního desetiletí. O tom, že byly prostředky z Evropského fondu pro regionální rozvoj na podporu přeshraniční spolupráce mezi Svobodným státem Sasko a Českou republikou vynaloženy efektivně, svědčí, kromě řady skvělých vědeckých výsledků a mezinárodních publikací, také bezprecedentní zvýšení veřejného povědomí o středověkém hornickém dědictví Krušných hor. Toto popularizační úsilí paměťových institucí zapojených do projektu (realizované formou výstav, publikací a workshopů pro veřejnost) se odehrávalo paralelně s německo-českou žádostí o zápis hornické kulturní krajiny Erzgebirge/Krušnohoří na Seznam světového dědictví UNESCO, což bylo korunováno úspěchem v roce 2019. Těžko najít lepší příklad úspěšné společenské role archeologie než v tomto budování nové identity hraničního regionu, jehož obnova se na české straně nestala vážně míněnou agendou žádné z polistopadových vlád.

Kolektivní monografie je již pátou knihou vzešlou z projektu ArchaeoMontan a první věnovanou výlučně české problematice. Je dílem 16 autorů – archeologů, historiků a přírodovědců – pod vedením archeologa Kryštofa Denera. Za citelně nižšího stavu krajinného archeologického výzkumu na české straně ve srovnání se saským Krušnohořím byl logickou strategií výzkumu výběr referenčního mikroregionu, který skýtal nejlepší potenciál pro terénní archeologický výzkum a pro řešení historických otázek hornictví a kolonizace Krušných hor. V tomto ohledu byla volba Přísečnicka jednoznačně úspěšná. I když centrum oblasti – horní město Přísečnice – bylo zatopeno v roce 1973 přehradní nádrží a s výjimkou okrajových částí není výzkumu přístupné, oblast skrývá pozůstatky středověkého hornického osídlení a infrastruktury ve vysokém stupni dochování, navázané jednak na dlouhodobou přípovrchovou těžbu a zpracování železných rud (zejména magnetitových skarnů) a jednak na konjunkturální exploataci hydrotermálního stříbrnosného zrudnění (podrobně charakterizuje geologicko-ložisková kapitola P. Bohdálka, V. Šreina a J. Budy).

Monografie je uvedena nástinem rané exploatace stříbrnosných rud v českých zemích do poloviny 14. století (P. Hrubý). I když se jedná o pouhý úvod do problematiky, přece jen by bylo třeba, ve světle nálezů z Vyšehradu, čáslavského Hrádku a nově i z Prahy – Malé Strany, revidovat notoricky se opakující tvrzení o absenci dokladů těžby a zpracování stříbra z území Přemyslovců v 10.–12. století (str. 33). Prokázání této rané etapy těžby po mém soudu nijak nesnižuje obrovskou dynamiku exploatace stříbra a dalších kovů ve 13. století. Kapitola o vývoji vegetace na Přísečnicku (P. Kočár, L. Petr a R. Kočárová) je první paleoekologickou studií hornické krajiny českého Krušnohoří a poskytuje, přes určitá omezení daná kvalitou pramenné základny, důležité výsledky týkající se např. rané introdukce smrku a vzniku bezlesých enkláv ve vrcholových partiích krušnohorského hřebene.

Důležité kapitoly jsou věnovány středověkému osidlování a vývoji dolování Přísečnicka podle výpovědi převážně písemných pramenů (J. Crkal, K. Derner). Rozsah nejstarší etapy kolonizace spojené s hrabišickou doménou a panstvím postoloprtských benediktinů nelze rekonstruovat s určitostí, mnohem výraznější expanzi osídlení, spojenou s exploatací rud a sklářských surovin, autoři připisují následujícím hegemónům v regionu – pánům ze Šumburka. Postup horské kolonizace byl, zdá se, překvapivě rychlý, usnadněný průběhem zemských cest a dostupností cenných surovin, takže během půlstoletí, na konci 13. století, dosáhlo odlesňování a zakládání vesnic zemské hranice. Dolování je písemně doloženo s charakteristickým zpožděním, hlavně formulářem Summa Gerhardi, který v kombinaci s dalšími prameny zřejmě zaznamenává objev nadějný, i když jistě ne prvního ložiska stříbra v Přísečnici v l. 1338–1339, spojeného s udělením řady privilegií a požitků z dolování majitelům panství. Ztotožnění uváděného toponyma Vresnik – Breznice s Přísečnicí lze pokládat za velmi pravděpodobné nejen kvůli poměrně pevnému řetězci všech indicií, ale i kvůli zjevné nemožnosti spojit jméno s jiným rudním areálem v Čechách (str. 131; Březové Hory u Příbrami lze opravdu

jednoznačně vyloučit – vystupují až v pramenech 16. století jako Březový vrch, nikdy ne v uváděné formě: *Smolová a kol. 2016*, 508–509).

Těžištěm monografie jsou dvě rozsáhlé kapitoly věnované těžbě a zpracování železné rudy (J. Cřkal s příspěvkem R. Kyselého) a výzkumu hornického sídliště zaměřeného na exploataci stříbrných rud na Kremsigeru (K. Derner et al.). Železářských a hamernických areálů se podařilo identifikovat v terénu celou řadu, klíčová je jejich vazba na vodní toky (se stopami náhonů) a naopak volný prostorový vztah k ložiskům železných rud, dosahující až několikakilometrové vzdálenosti. Areály tak s vysokou pravděpodobností využívaly vodního pohonu alespoň v některé části technologického procesu – autoři uvažují o pohonu hamerních kladiv (str. 188). Výrobní objekty (pece, hamry) se však ve složitém prostředí struskových odvalů nepodařilo identifikovat. Strusky, které měly v některých případech (lokalita Starý Zámek II) podobu výrazně velkých nístějových slitků s rozměry 40–50 cm, rozhodně neodpovídající maloobjemovým hutnickým nebo kovářským objektům. Byly sice v dostatečném rozsahu chemicky a mineralogicky analyzovány (V. Šrein), ale výsledky nebyly interpretovány ve smyslu původu strusek při redukčních nebo oxidačních operacích. Jak autoři upozorňují, z lokalit byly získány i zlomky makroskopicky odpovídající „hutnické“ (tedy odpichové?) struse (str. 188). V tomto ohledu by bylo třeba výzkum prohloubit a konfrontovat výsledky analýz s početnou, zejména německojazyčnou archeometalurgickou literaturou k přechodnému technologickému stupni mezi přímou a nepřímou výrobou železa (např. *Böhm Hrsg. 1995; Pinsker Hrsg. 1995; Tauber – Senn 2021*). Stále tak zůstává klíčovou otázkou, jakou technologickou povahu mělo železářské hutnictví v Čechách od 13. století, tj. od jeho odsunu z aglomerací přemyslovských center do periferních lesnatých oblastí, kde bylo mj. možné využít vodní energie, až do historicky doložených počátků vysokých pecí. Jinak řečeno, jak se vyvíjel poměr mezi rostoucí velikostí a změnami konstrukce pece, experimentováním s vodním pohonem dmychadel a snahou udržet proces v pásmu výroby kujného železa? Obtížné je také datování pracovišť, vzhledem k dlouhodobému, opakovanému využívání areálů, těžbě a recyklaci strusky a celkovému nedostatku spolehlivých datačních opor v nálezových situacích. Areály Starý Zámek I a II byly jednoznačně v provozu v 2. polovině 13. století a měly zaniknout v 1. polovině 14. století, poté se sem výroba vrátila na přelomu 16. a 17. století – nálezy z tohoto horizontu dokládají zemědělské zázemí hutí i vyšší obytný standard pracovníků (kachlová kamna a okna se skleněnými terčiky).

Hornické sídliště v poloze Kremsiger, 3,5 km od Přísečnice, je odborně veřejnosti známo z předběžných publikací. Bylo zkoumáno metodicky vzornou a efektivní kombinací povrchového průzkumu, geofyzikální prospekce a malých cílených odkryvů. Výzkum přinesl hojná a kvalitní data k nejruznějším aspektům života hornických sídlišť rané kutnohorské etapy – datace Kremsigeru spadá do 3. čtvrtiny 13. až poloviny 14. století. 45 povrchově viditelných reliktních obytných staveb, které jsou rekonstruovány jako nadzemní hrázděné domy se suterény, popř. zemnice (?), se koncentruje do čtyř oddělených areálů, z nichž dva vykazují známky urbanistického uspořádání a modulární šířky parcel. Tyto čtyři plochy by mohly odpovídat archeologicky neprokazatelnému, protože rychlému vývoji sídliště ve smyslu postupného prostorového oddělení od těžebních areálů. Značnou pozornost autoři věnují rozboru pestrého fondu movitých nálezů, který je pro svérázné prostředí hornických sídlišť typický, s výrazným podílem nekeramických artefaktů, včetně škalý železných, zejména hornických nástrojů, ale i militárií, skleněných nádob, keramických figurek či dokladů her. Úpravnické, prubřské operace, popř. maloobjemové hutnění stříbronosných rud, či dokonce kovolitectví mědi dokládají nálezy výrobních objektů, technické keramiky i hutnických meziproductů a strusek. V interpretaci autoři zdůrazňují kvalitativní předěl mezi hornickými sídlišti a horními městy. Hornická sídliště měla podle nich charakter „spotřebních řemeslnických osad“ a ani po udělení privilegií či identifikaci urbanistických prvků v jejich uspořádání je nelze funkčně srovnávat s horními městy, sídly báňské a církevní správy a centralizované stříbrné hutí (str. 328). V případě specifické lokální situace a krátkého časového intervalu – sídliště na Kremsigeru existující souběžně s velmi blízkým městem Přísečnice a ustrnulé na určité úrovni – jim lze dát za pravdu. V širším pohledu a časové perspektivě je však třeba hornická sídliště uvažovat spíše jako dynamický útvar, který měl tendenci absorbovat centrální funkce horních měst všude tam, kde se vazba na těžbu a zpracování rud drahých kovů zdála být stabilní a perspektivní. V průběhu delšího vývoje hornické aglomerace běžně dosahovaly

městských funkcí a statutu, bez ohledu na existenci jiného města v jeho bezprostředním dosahu (srov. Příbram a Březové Hory), v případě Kutné Hory a Kaňku byl tento vývoj o to zajímavější, že transformace hornického sídliště v město zde proběhla v obou lokalitách. Podstatnou úlohu zde sehrával postoj a ambice majitele panství, který mohl transformaci hornických sídlišť urychlit nebo zablokovat: v tomto ohledu lze poukázat na hojný srovnávací materiál z Horního Harzu (*Jäger 1972*) i širší komparaci (*Cembrzyński 2017*).

Práci uzavírá registář středověkých diplomatických pramenů ke zkoumané oblasti, a zejména podrobný rozbor pozdního opisu listiny pro pány ze Šumberka z roku 1339 – nejstarší písemný doklad o těžbě stříbra v českém Krušnohoří: opis neobsahuje nic, co by bránilo pramenu přiznat autenticitu. Monografii lze vytknout některé drobné nedostatky (uvádění dat ¹⁴C pouze v kalibrované podobě, terminologická nejasnost u popisu montánních povrchových tvarů, extrémní zmenšení některých důležitých obrázků a map – např. obr. 39 a 107, soustředění obrazové dokumentace pouze do české části, což snižuje atraktivitu paralelního německého překladu). Jinak ale kniha představuje cenný příspěvek k výzkumu hornického osídlení a „marginální“ krajiny středověku. Lze jen doufat, že s ukončením projektu ArchaeoMontan 2018 neupadne výzkum do další dlouhodobé stagnace a že se autorskému týmu podaří pokračovat v hlubším zkoumání otázek, ke kterým monografie ukázala směr.

Karel Nováček

Literatura

- Böhm, M. Hrsg. 1995:* Beiträge zur Eisenverhüttung auf der Schwäbischen Alb. Stuttgart.
Cembrzyński, P. 2017: „Gold rush“ or „considered investment“? Origins of mining towns in the medieval Central Europe. *Acta rerum naturalium* 21, 59–72.
Jäger, F. 1972: Entwicklung und Wandlung der Oberharzer Bergstädte. *Giessener Geographische Schriften* 25. Clausthal – Zellerfeld.
Pinsker, B. Hrsg. 1995: Eisenland. Zu den Wurzeln der nassauischen Eisenindustrie. Wiesbaden.
Smolová, V. a kol. 2016: Příbram. Historie – kultura – lidé. Praha.
Tauber, J. – Senn, M. 2021: Eisenverhüttung im Dürstetal. Ein Hochofen des 13. Jahrhunderts in Langenbruck. *Schriften der Archäologie Baselland* 55. Basel.

Radek Bláha – Jiří Slavík: Hrad v Hradci Králové. Muzeum východních Čech v Hradci Králové, *Hradec Králové 2020*. 168 str.

Křivka přírůstků literatury o gotických hradech v královských městech kulminovala na přelomu 20. a 21. století, kdy se tato problematika stala jedním ze spouštěčů ostré diskuse o věrohodnosti typologického konceptu kastelologie. Polemika se obzvláště rozvinula nad dvojicí východočeských lokalit, Jaroměř a Chrudimí, přičemž v základu rozpravy stála otázka, jestli v daných městech hrady vůbec existovaly. Diskuse, která svého času vzbudila živý zájem i mimo úzký okruh specialistů na hradní architekturu, už patří k uzavřeným kapitolám oborových dějin, přece ale dodnes skýtá poučení. Měla by působit jako výstraha před neuměřeně ambiciózními rekonstrukčními představami o hradních dispozicích, odvozenými primárně z teoretických (typologických)

konceptů, a nikoli konkrétních, řádně kriticky vyhodnocených náleзовých situací.

Na dřeň jdoucí diskuse jasně obnažila podstatu problému, totiž že hrady v Jaroměř a Chrudimí byly vzdor absenci relevantních terénních výzkumů vymyšleny z několika málo úseků (blíže nedatovaných) zdí a parcelních hranic. S odstupem let je s podivem, že hrad v Hradci Králové stál stranou pozornosti kastelologického bádání, třebaže ve východních Čechách představuje jediný nesporný doklad zeměpanské městské rezidence. O důvodech, proč chyběl v notoricky známých tabulkových schématech půdorysů tzv. kastelů středoevropského typu, lze jen spekulovat. Argument, že v podstatě zanikl, můžeme vyloučit vzhledem k srovnatelnému stavu dochování např. hradu v Domažlicích, který v typologických tabulkách naopak neschází. O to překvapivější je skutečnost, že hradecký hrad se nyní stal předmětem regulérní

monografie. Jiné městské panovnícké rezidence v Čechách se podobně obsáhlých samostatných pojednání dosud nedočkaly.

Hned je ale třeba zdůraznit, že hradecký hrad dosavadním bádáním opomenut nebyl. Vše podstatné, co bylo možné o jeho dějinách a stavební podobě říci, dostatečně shrnula příslušná kapitola v monografii komplexně věnované vývoji města v raném a vrcholném středověku (*Richter – Vokolek 1995*). Knižní novinka proto vyvolává představu, že v poznání hradeckého hradu byl v posledním čtvrtletí učiněn významný krok kupředu v podobě rozsáhlejšího terénního výzkumu, přinášejícího nový zdroj pramenů. Leč není tomu tak. Sami autoři přiznávají, že „co se týká novějšího archeologického zkoumání hradního areálu, 90. léta 20. století ani prvních dvacet let 21. století nové závažné poznatky nepřinesly“ (s. 25). Čím tedy naplnili relativně obsáhlou publikaci? S jakým cílem ji sepsali? A na jaký segment čtenářstva se obracejí?

Graficky slušně upravená kniha je z velké části pojata jako jakýsi úvod do městských dějin, v němž hrad nepokrytě účelově figuruje jako vztahová berlička, jíž se autoři chápou do omrzní. V toku textu se střídají dlouhé popularizačně-naučné pasáže s únavnými odbornými popisy (např. současné podoby budov v někdejší hradním areálu), které žánrově nezaprou původ z rukopisných elaborátů stavebněhistorických průzkumů. Autoři nástin dějin hradu pojali vskutku velkoryse, tedy od jeho raně středověké protohistorie (vrcholně středověký hrad spolu se sousedním minoritským domem zaujal plochu akropole hradiště) po současný vývoj zástavby. Právě reálie z doby po zániku hradu, jenž nastal v 15. století, tvoří zhruba polovinu náplně knihy. Líčení vlastních dějin hradu je uměle protahováno výpisky z biografí panovníků a královen vdov. Autory shromážděné (starší literaturou vesměs reflektované) zmínky v písemných pramenech o hradu jsou natolik kusé, že samotné by vydaly na několik málo odstavců. Nejobsáhlejší dobové zprávy paradoxně přibližují okolnosti poboření hradu za husitské revoluce.

Regulérní archeologické výzkumy se hradního areálu dotkly jen minimálně, přičemž všem akcím se dostalo náležitě vyhodnocení ve výše citované monografii z roku 1995. Autoři referované publikace proto hlavně pracují s popisy a nákresey zdí vykopaných v 19. století. Jsou to poměrně zajímavé kapitoly z úsvitu archeologie, datace a interpretace tehdy odkrytých pozůstatků demolovaných staveb ale nemohou překročit rovinu spekulací. Čtenář ovšem musí být stále ve střehu, protože zprvu

přiznávané spekulace se plíživě mění v zdánlivě seriózní hypotézy ústící v představu, že dispozice hradeckého hradu byla trojkřídlá a pravidelná. Letité typologické paradigma kastelologie se vrací se vším všudy, včetně notoricky známé (a mnohokrát kritizované) tabulky tzv. kastelů středoevropského typu – nyní obohacené o spekulativně vytvořené schéma hradeckého hradu. Je to k nevíře, jestliže jeden z autorů sám kdysi na příkladu domnělého hradu v Jaroměři upozorňoval na závadnost rekonstrukcí odvozených z obecných typologických premis (*Ježek – Slavík 1998*).

Nedostí na tom, podle autorů „možnost existence válcových věží v nárožích [hradeckého] hradu umožňuje vyslovit hypotézu o použití dispozičního řešení tzv. francouzského kastelu s pravidelnou dispozicí“ (s. 105). Skutečnost je taková, že věže zanikly a jejich vazbu k organismu hradu nedokážeme za současného stavu poznání posoudit, což sami autoři na jiném místě explicitně přiznávají (s. 114). Nicméně zmiňují jako možné analogie např. Týřov či Úsov, aniž by alespoň v poznámce uvedli, že v literatuře byla s mnoha argumenty zpochybněna sama existence tzv. francouzského kastelu jako svébytné typologické kategorie. Znovu proto vyvstává otázka, komu je referovaná monografie vlastně určena. Autoři diskusi o typologii hradních dispozic nikterak nerozvíjejí, vlastní jasné názory nezaujímají, pouze mechanicky kompilují z určitého segmentu literatury. Jestliže však text opatřili rozsáhlým poznámkovým aparátem, pak by se slušelo, aby laickému čtenáři alespoň stručně nastílnili složitost diskuse o městských hradech. Místo toho nekomplikovaně nastolují jediné paradigma, a sice typologické. Mimochodem, sami se lapili do pastí typologického teoretizování, když hradecký hrad mechanicky porovnávají s tzv. kastely středoevropského typu. Neberou totiž v potaz důležité kritérium, a sice že tento koncept byl vymyšlen pro rezidence vybudované posledními Přemyslovci. Při spekulaci o stavební podobě hradeckého hradu by aplikován být neměl, protože autoři kladou schematicky rekonstruovanou dispozici „až“ do lucemburského období. Byť se domnívají, že vrcholně středověký hrad patřil k organismu města již ve 13. století, žádné zjištěné (příp. předpokládané) pozůstatky s touto vývojovou fází nespojují.

Planost typologických spekulací autorů vynikne při bilanci pramenných opor rekonstrukce hradeckého hradu. Jediným výraznějším pozůstatkem jeho architektury je jedna zeď dochovaná v obvodovém plášti budovy, jež sloužila v raném novověku jako solnice. Tato konstrukce, silně narušená

novověkými zásahy, se stala v roce 2002 předmětem operativního průzkumu, při kterém byly zachyceny dvě úrovně původních okenních otvorů. Prezentace výsledků této akce představuje *de facto* jediný přínos referované monografie ve srovnání se starší literaturou. Jelikož dokumentované architektonické detaily nevykazují chronologicky citlivé znaky, autoři zeď mohou jen rámcově datovat do 14. století, a to na základě charakteru jejího cihelného líce. Svě závěry o celkové dispozici zástavby hradu vyvozují z ikonografických pramenů a historických plánů. Předpokládají, že dochovaná zeď představuje pozůstatek velké palácové budovy obdélného půdorysu, již na obou koncích doprovázely samostatně stojící válcové věže. Z nich jedna je zachycena pouze na Willenbergově vedutě z doby kolem roku 1600 (na které je silueta hradu zobrazena jen v náznaku), druhá i na vojenských plánech z 18. století. Jako dispozičně nejbližší analogii uvádějí městský hrad v Lehnicích. Sami ale přiznávají, že srovnání pokulhává, protože slezský příklad je patrně o sto let starší, vykazuje totiž prvky románsko-gotického tvarosloví.

Přibližně třetinu rozsahu monografie zabírá kapitola nazvaná *Doklady každodennosti na středověkém hradě*. Věnována je archeologickým nálezům drobné hmotné kultury. Popularizačně laděný, přesto citacemi opatřený text je doprovázen velkým množstvím kvalitních fotografií nejrůznějších předmětů, většinou běžné užitkové povahy. Z velké části se jedná o nálezy učiněné v dobách před konstitováním archeologie středověku. Přestože většina prezentovaných výrobků byla objevena mimo areál zaniklého hradu, autoři se nerozpakují a mnohokrát nabádají laiky k tomu, aby si je představili i jako součást vybavení panovnické rezidence. Kupříkladu trojhrotý nástavec dřevce, nalezený v 19. století pod hradeckým návrším, nejprve spekulativně spojují s turnaji konanými ve městě za Elišky Rejčky a o pár řádků níže jej stejně spekulativně označují za možný doklad „průniku turnajové módy mezi městské elity“ v jagellonském období (s. 144). Podotkneme, že o pořádání turnajů ve středověkém Hradci Králové neexistují v písemných pramenech žádné zmínky.

Po přečtení knihy se nelze ubránit rozporuplným pocitům. Publikace na první pohled vzbuzuje dojem, že je primárně určena odborníkům, pro ně ale mají hodnotu jen relativně krátké dílčí pasáže, které mohly být dobře publikovány formou časopiseckého článku. Určena je ve skutečnosti laikům, pak je ale nepochopitelné, proč autoři oprašují koncepty tzv. kastelů středoevropského a francouzského typu. Kniha si bezesporu vyžádala mnoho úsilí,

avšak výsledek v podobě kompilace z ranku diplomových prací bádání kupředu neposunuje. Je škoda, že autoři svůj drahocenný čas nevěnovali naléhavějším výzkumným úkolům.

Jan Kypta

Literatura

Ježek, M. – Slavík, J. 1998: K možnostem interpretace nálezů v chrámu sv. Mikuláše v Jaroměři. *Průzkumy památek 5/2*, 118–139.

Richter, M. – Vokolek, V. 1995: Hradec Králové. Slovánské hradiště a počátky středověkého města. Hradec Králové – Praha: Muzeum východních Čech – Archeologický ústav AV ČR.

Der Erdstall. Fachzeitschrift für Erdstallforschung und Montanarchäologie 46, 2020. Vydal Arbeitskreis für Erdstallforschung e. V., ISSN 0343-6500, 100 str.

Časopis s dnes již dlouhou tradicí, publikující poznatky o lidmi vyhloubených podzemních prostorách, zaznamenal v tomto roce zvětšení rozsahu a česká resumé k jednotlivým článkům, což svědčí o zájmu redakce na spolupráci s českými autory.

Z obsahu: *Helen Wider: Erdställe, Quellstollen oder unterirdische Anlagen unbestimmter Herkunft? Eine Untersuchung im schweizerischen Mittelland (8–23)*. Ve švýcarském prostředí se často vyskytují štoly související se zásobováním vodou zemědělských usedlostí. Typická je pro ně poloha až 40 m nad sídlištěm a průřez 1,8 × 0,6 m. Tyto chodby razili samotní zemědělci. Za den bylo možné vyzmáhat až půl metru této chodby. Typologicky pramenným štolám neodpovídají chodby v lázeňském městě Baden, kde na trojúhelníkový půdorys navazují odbočky. Datování je starší než 17. stol. a typologicky se lokalita zařazuje mezi Erdställe typu D. Přestože autorka uvádí, že „... keine Speicherfunktion erkennbar ist“ (str. 14), podobnost se sklepy ve středověkých městech je zřetelná. Některé jiné chodby, dlouhé až 50 m, mají vstup z úrovně vodoteče. Jejich stáří i význam je neznámý a autorka vyzývá k zaměření na tyto chodby. *Frank Heudorf: Der Hades in Kampanien (24–59)*. Systém chodeb, objevených a částečně zdokumentovaných u města Baia, které bylo přístavem u nedalekého antického lázeňského města Cuma (Kýma, dnes Pozzuoli) západně od Neapole, autor interpretuje jako místo mystických obřadů spojených s kultem mrtvých. Východiskem jsou texty Homéra a Vergílie. Svoji hypotézu podrobně zdůvodňuje, kromě jiného i větším množstvím vy-

klenků pro kahaný, které by však mohly souviset s postupným ražením chodby. Červené dvouřádkové graffiti na stěně chodby (Abb. 28), interpretuje v souvislosti s antickou mytologií. Druhý řádek, kde jsou zřetelná písmena MAR, by bylo možné považovat za monogram Panny Marie a horní řádek při troše fantazie za INRI, což by znamenalo křesťanské označení těchto prostor staršího kultu. Konec kultovního významu tohoto místa může podle autora souviset se zákazem bakchického kultu římským senátem roku 186 př. n. l., ale velická zemětřesení roku 63 a 79 n. l. znamenala konec a zničení těchto chodeb. Autor polemizuje s jinými interpretacemi, které považují chodby za technickou záležitost. Dosavadní publikace by si vyžádaly ověření dalšími, technicky velmi náročnými archeologickými výzkumy. Souvislost se středoevropskými podzemními chodbami (Erdställe, lochy) vidí autor nejen ve vlastních mimoúrovňových chodbách spojovaných průlezy, ale i v kruhovém půdorysu části některých chodeb. Může se tedy jednat o paralely nebo reminiscence na antické kultury. *Petr Kos*: Středověký loch v Kloboukách-Bohumilicích (60–69). Dokumentace a interpretace lochu zahloubeného do spraše. Jde o vzácný případ, kdy se podařilo dokumentovat celý půdorys na ploše asi 10 x 8 m se čtyřmi komorami spojenými chodbou do kruhové, nebo spíše lichoběžníkové, formace. Objekt související se zaniklou vsí autor datuje do doby od přelomu 12. a 13. stol. do století 14. *Otto Cichocki*: Das Jahr 1186 – waren Erdställe Schutzräume vor dem apokalyptischen Sturm? (70–76). Autor formuloval hypotézu, podle níž podzemní chodby mohly být úkrytem před astronomy předpovídanými apokalyptickými úkazy před koncem světa, které se od roku 1186 opakovaly až do roku 1524. Upozorňuje na to, že je třeba rozlišovat mezi lokalitami typu Erdstall a únikovými chodbami, vodními chodbami, těžebními štolami, odvodňovacími kanály a sklepy. *Brigit Symader*: Ein unterirdischer Gang in Vorholz, Gde. Untergriesbach, Lkr. Passau (77–81). Zpráva o objevu chodby dlouhé 70 m související s jednou zemědělskou usedlostí. Při vyklízení nalezeny zlomky keramiky z 14./15. až 16. stol. Společenskou stránku časopisu představuje vzpomínka na francouzskou badatelku Dorothee Klenmann (6–7), rozhovor s rakouskou badatelkou Edith Bednarik (82–90), dokumentace aktu, při němž roku 2018 obdržel Arbeitskreis für Erdstallforschung německou cenu za ochranu památek (91–96) a zpráva o 42. konferenci roku 2018 (97–100). Na zadní straně obálky je mapa západní a střední Evropy s tečkami označujícími lokality typu Erdstall. Hustota bodů na

jihovýchodní Moravě a Dolním Rakousku je vyšší než v jihovýchodním Německu.

Josef Unger

Miloš Hlava: Archeolog a jeho sbírka. Josef Antonín Jíra a archeologické muzeum na Hanspaulce. Knižnice Dějin a současnosti 68. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2020. 212 str.

Zásluhou M. Hlavy se v letech 2009–2011 uskutečnila komplexní revize neutřeseně uspořádané, dílem rozptýlené a mnoha ztrátami postižené sbírky Josefa Antonína Jíry (1868–1930), představující významnou složku tzv. starého fondu archeologické sbírky Muzea hl. města Prahy. Při této příležitosti se podařilo znovuobjevit řadu mimořádně cenných artefaktů a u mnoha jiných opravit v literatuře mylně uváděné údaje stran náleзовých okolností, příp. tyto informace zásadně doplnit. Svá zjištění M. Hlava podrobně prezentoval v desítkách článků a bohatě zúročil v monografii o nálezech z laténských pohřebišť. Druhým a neméně záslužným plodem rehabilitačního úsilí je referovaná knížka, z jedné poloviny tvořená Jírovou biografií a z druhé uceleným nástínem historie jeho sbírky, dovedeným do současnosti.

Tak jak M. Hlava vpravdě detektivním způsobem revidoval dochované torzo Jírovy sbírky, stejně precizně postupoval při vyhledávání a ověřování životopisných údajů jejího tvůrce. Odrazit se mohl od několika publikovaných textů, hlavně se ale opřel o četné a druhově rozmanité archivní prameny, uchovávané v několika institucích. Biografii koncipoval tradičním způsobem podle časové osy. Líčení začíná dětskými a jinošskými lety strávenými převážně v Litomyšli, následuje období nedokončeného studia medicíny v Praze, kdy se Jíra začal aktivně zapojovat do archeologického dění a angažoval se v několika spolcích. K jeho tehdejší významným počínům patřila příprava prehistorické části Národopisné výstavy československé, konané v roce 1895 na Výstavišti v pražských Holešovicích. V této době také začala Jírova dlouhodobá známost s Luborem Niederlem. Pod jeho vedením Jíra v letech 1896–1900 zastával post asistenta v Národopisném muzeu. Po propuštění z muzea našel dlouhodobé zaměstnání v Zemském finančním ředitelství. Poté se jeho nadřazeným znovu stal Niederle, který jej v roce 1920 povolal do služeb právě se konstituujícího Státního archeologického ústavu. Zde v letech 1920–1923 ležela na Jírových bedrech téměř veškerá starost s prováděním terénních výzkumů. Jak M. Hlava trefně podotýká, ironií osudu se Jíra stal profesionálním

archeologem až v době, kdy mu valem ubývaly fyzické síly, přičemž zanedlouho musel být penzionován kvůli vážným zdravotním problémům. Z dochované korespondence vysvítá, že krizový moment v Jírově životě nastal v roce 1912, kdy se neúspěšně ucházel o post kustoda prehistorického oddělení Musea království Českého, uvolněný po smrti Josefa Ladislava Piče.

Jírova biografie je z hlediska oborových dějin cenná z více důvodů. V roli hlavní postavy líčení vystupuje soukromý badatel-prehistorik, který po třicet let ve volném čase neúnavně sbíral a zachraňoval archeologické nálezy z mnoha lokalit, především z cihelen v bubenečsko-dejvickém prostoru. V tomto úsilí měl několik souputníků, s nimiž se při svých výpravách neustále stýkal a potýkal. Nepříjemnými konkurenty mu byli hlavně členové tzv. Píčovy družiny. S jistou nadsázkou řečeno, na Jíru můžeme nahlížet jako na modelový příklad amatérského prehistorika své doby, ovšem jen do určité míry. Díky důkladným Hlavovým rešerším archivních pramenů jasně vysvítá skutečnost, že byl v rámci okruhu laických archeologů-sběratelů výjimečný v několika ohledech.

Jíra jako jeden z prvních kresebně a v menší míře i fotograficky zaznamenával nálezové situace. Z tohoto důvodu přesvědčoval dělníky, aby nálezy ponechávali na svém místě do doby, než je sám vyzvedne. Průkopnický shromažďoval veškeré nálezy, včetně keramických střepů a jiných vizuálně nepříliš atraktivních artefaktů. V těchto ohledech byl mnohem pokrokovější než Píčoví spolupracovníci. Čím však vybočoval především, byla jeho sbírka, kterou dovedl do mimořádných rozměrů díky své nezměrné péči a také dědictví po rodičích. Autor však hlavně upozorňuje na skutečnost, že Jíra sbírku cíleně vytvářel s prezentačním záměrem a s vědeckými ambicemi. Roku 1902 se přestěhoval z centra Prahy do Dejvic, nejprve na usedlost Majorka, poté na usedlost Hanspaulka. Záměrně se ocitl blíže svým oblíbeným archeologickým nalezištím a současně získal dostatečně velké prostory pro budování sbírky muzejního typu, jež rozsahem, druhovou pestroostí a způsobem prezentace i evidence ohromila celou řadu významných domácích a zahraničních archeologů.

Autor neopomíná ani Jírovy zásluhy při publikování výsledků vědecké práce, zvláště vyzdvihuje jeho přínos k poznání neolitu. Zároveň ale nesmlčuje některé povahové rysy, které mu bránily více projevit nesporný talent pro analýzu hmotné kultury. Mnohé úvahy nedokázal dokončit, protože rukopisy opakovaně doplňoval a přepisoval.

Je škoda, že knížka postrádá rejstřík. V roli vedlejších postav totiž vystupuje celá plejáda významných osobností, a to nejen z okruhu archeologů. Jírova biografie představuje cenný zdroj informací o lidském i badatelském naturelu řady klíčových postav české a moravské archeologie konce 19. a 1. třetiny 20. století. Na prvním místě je nutné jmenovat Lubora Niederla, dále lze namátkou uvést Josefa Ladislava Piče, Karla Buchtelu, Eduarda Štorcha, Innocence Ladislava Červinku či Roberta von Weinzierla. Autor díky rozboru archiválií odhalil řadu zákulisních tahů různých osob, které Jírovi umožnily badatelsky růst, nebo mu v tom naopak dočasně zabránily. V neposlední řadě je třeba zmínit roli Jírových životních partnerek, které ho v badatelském úsilí všemožně podporovaly. Na dovolené spolu s družkou prokopali mohylové pohřebiště. S ještě větším údivem pak čteme, jak s manželkou v zimě zachraňoval v kterési cihelně archeologické nálezy, až utrpěli omrzliny.

Jírova biografie oplývá řadou pozoruhodných momentů, v nichž se nedílně prolínají obecné vývojové aspekty archeologie s povahovými rysy jednotlivých aktérů a nepředvídatelnými zásahy osudu. Jedním dechem se čte i historie Jírovy sbírky, v mikroměřítku odrážející velké dějiny 20. století. Autor obsáhle líčí její genezi, s klíčovým mezníkem v roce 1892, kdy Jíra započal se systematickou evidencí nálezů. Hodně prostoru věnuje způsobu prezentace artefaktů v prostorách dejvických usedlostí. Jíra sbírku uspořádal po vzoru soudobých muzeí jako expozici veškerých shromážděných nálezů. Další velký mezník v dějinách sbírky je spjat s rokem 1920, odkdy Jíra coby zaměstnanec Státního archeologického ústavu nesměl vlastnit archeologické předměty. Vymyslel proto šalamounské řešení. Dal impuls k založení soukromého spolku, na který sbírku převedl za peníze z dejvického obecního rozpočtu, přičemž se stal jejím správcem. Tento tah nezůstal bez kritiky, za Jíru se však postavil Niederle.

Pohnuté období nastalo pro Jírovu sbírku v protektorátních letech, kdy se pro své kvality ocitla v hledáčku nacistických archeologů. Z jejich podnětu byla převedena do Městského muzea, přičemž započala její reinventarizace. V prvních dnech po skončení války se část předmětů nenávratně ztratila. Osudy sbírky v dalších desetiletích nebyly příliš šťastné. Z nedostatku personálních kapacit i kvůli lidské líknavosti musela v muzeu v nevyhovujících prostorách čekat řadu desetiletí na řádnou inventarizaci, průběžně docházelo k dalším ztrátám artefaktů. Je ironií osudu, že při revizi sbírky v letech

2009–2011 představovaly neocenitelnou pomůcku záznamy pořízené nacistickou archeoložkou Ingeborg Kiebuschovou (které našťástí unikly plánované skartaci).

Knížka M. Hlavy se tématem i pojetím skvěle hodí do prestižní *Knížnice Dějin a současnosti*, kde zvyšuje renomé archeologie po boku dvou svazků Smetánkových etud, za nimiž nezaostává čtivostí. Respekt vzbuzuje minuciózní prací s prameny, z nichž autor hojně cituje, a širokým kulturněhistorickým přesahem. Paměť na výraznou postavu české archeologie a obdivuhodně čínorodého člo- věka fixuje důstojně.

Jan Kypka

Tereza Jošková – Michaela Langová – Jan Jílek (eds.): Mikulovice. Život na hraně. Východočeské muzeum v Pardubicích, *Pardubice 2020*. 239 str.

V posledních letech je v české archeologii patrná neustále se zvyšující snaha o popularizaci oboru vůči veřejnosti. Připomeňme oblíbené Mezinárodní dny archeologie, výlety komentované archeologem, specializované webové stránky, skupiny na sociálních sítích, a pochopitelně v první řadě muzejní výstavy. Již méně se to týká papírových publikací, resp. knih vytvořených pro veřejnost profesionálními archeology, nikoli laickými popularizátory. Svého času takto dobře sloužila například řada Památníky naší minulosti. Zajímavým počinem byla kniha o záchranném archeologickém výzkumu v trase obchvatu Kolína, jež byla koncipována spíše jako populárně zaměřená před- běžná zpráva o výzkumu (*Šumberová 2012*). Svůj účel vůči investorům a místním obyvatelům však bezesbytku splnila.

V roce 2020 spatřila světlo světa kniha o archeologických výzkumech v obci Mikulovice, jež je vzdálena zhruba 2,5 km od současného jižního okraje Pardubic. Jde sice o jednu z nejvýznamnějších archeologických lokalit Pardubického kraje, nicméně ještě donedávna by pro odbornou veřejnost působící mimo region stála ve stínu jiných, v české archeologii populárnějších a bohatších lokalit. To se rozhodně změnilo mezi lety 2006 a 2012, kdy v Mikulovicích postupně probíhaly záchranné výzkumy v poloze „V loučkách“, při nichž bylo objeveno patrně nejbohatší pohřebiště únětické kultury v České republice. Mimořádně zevrubná monografie (*Erné – Langová et al. 2020*) vyšla v témže roce jako zde prezentovaná populárně-naučná publikace. Výjimečné nálezy z této lokality pocházejí však rovněž z konce doby halštatské (*Frolík – Sedláček 2015*) a poměrně zajímavé

nálezy – přinejmenším v kontextu širšího regionu – také z doby římské (*Sedláček – Halama – Jílek 2008; Sedláček – Kašpárek – Jílek 2010*).

Struktura publikace je poměrně standardní. Započata je popisem přírodních podmínek, následuje kapitola o historii archeologického poznávání obce a okolí. M. Hlava a J. Frolík načrtli historii zkoumání tohoto regionu mimořádně živě a zajímavě, s vazbou na vývoj archeologie jako oboru v Čechách vůbec. Ti, co sledují texty M. Hlavy na téma historie oboru v posledních letech (např. *Hlava 2019*), nebudou překvapeni. Pozoruhodné jsou obrazové dokumenty, které text doprovázejí, jako např. korespondenční lístek V. Diviše-Čistického či záběry na komplex mikulovické cihelny. Podstatná část této kapitoly je pak věnována minulosti nedávné, zachycující okolnosti výzkumů v 21. století.

Další kapitoly jsou již koncipovány podle chronologických úseků pravěku, počínaje neolitem a konče dobou stěhování národů. Jelikož každá byla vytvořena jiným autorem či autorským kolektivem, liší se poněkud čtivostí i konceptem. Některé jsou svižné a stručné, jiné se naopak z málo pochopitelných důvodů (jde přece jenom o publikaci určenou široké veřejnosti!) zaobírají podrobným popisem a odbornou klasifikací artefaktů. Jako šikovné a přehledné hodnotím vkládání rámečků s vysvětlením některých fenoménů (štípaná industrie či polozemnice) a krátkých vysvětlivek odborných pojmů po straně textu (např. pojem *eponymní*). Je dobré zdůraznit, že autory textů jsou odborníci, kteří se na daná období specializují, tudíž jejich statě obsahují aktuální stav úrovně poznání daného období v regionu, včetně podstatné vazby na sousední oblasti.

Vizuální stránka je dnes bezpochyby pilířem každého populárně-naučného počínu, ať jde o výstavu nebo o knihu. Publikace o Mikulovicích byla pojata od pohledu profesionálně. Kruhově prolomená obálka s průzorem na únětický pohřeb je originálním řešením jinak solidní pevné vazby. Kvalitní je také většina obrazových příloh (zvláště je třeba vyzdvihnout tabulky vytvořené kombinací kresby a barevných fotografií, což je styl, jenž dnes už začíná převládat i v odborných publikacích). Jako zbytečnou komplikovanost však hodnotím rozdílný popis ilustrací, jenž je dělí na obrázky, tabulky a katalogová čísla. Komplikuje to dohledávání obrázků a chvíli trvá, než se čtenář zorientuje. Umístění sekce „Katalog“ na závěr publikace hodnotím sice jako upřímnou snahu o prezentaci ještě kvalitnějších a rozměrnějších fotografií nálezů, ale výběr samotných artefaktů tuto snahu poněkud snižuje. Řada předmětů je vizuálně neatrak-

tivní (zlomky mazanice či bronzových kroužků), jiné jsou zjevně nekonzervované, na některých železných artefaktech jsou patrné stopy po opětovně se rozsbíhající korozi. Je však možné, že jsem pouze nepochopil záměr kvalitně vyobrazit i obyčejné, běžné nálezy, aby neunikly pozornosti veřejnosti, např. na polích nebo při neohlášených stavbách. Každopádně, i takový katalog je možné pojmout neotřelou formou, jak ukazuje podobně zaměřená publikace nálezů z Tvrdošoviců na Slovensku (Furugláš et al. 2019).

Bylo by samozřejmě zbytečné hodnotit tuto publikaci příliš přísně. Vždyť jakou má vlastně konkurenci kromě výše zmiňovaných děl? Ve skutečnosti jsou podobné záměry v Čechách a na Moravě stále dost vzácné, a především vůči obyvatelům obcí, v nichž jsou prováděny archeologické výzkumy, které jsou nezřídka hrazeny právě místními podnikateli nebo které po jistou dobu omezují život v dané lokalitě, jsou takové počiny určitým zdůvodněním snahy celého oboru. A možná také kompenzací za učiněná „přikopř“.

Zdeněk Beneš

Literatura

- Ernée, M. – Langová, M. et al. 2020: Mikulovice. Pohřebiště starší doby bronzové na Jantarové stezce. Památky archeologické – Supplementum 21. Praha.
- Frolík, J. – Sedláček, R. 2015: Artefakt jihovýchodní proveniencí z Mikulovic (okr. Pardubice, Česká republika). In: O. Oždání ed., Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“, Hriňová-Poľana 14.–18. máj 2012. *Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes* 17, Nitra, 27–41.
- Furugláš, I. – Bazovský, I. – Čambal, R. – Budaj, M. 2019: Skryté poklady. Výskum archeologických lokalít Tvrdošoviec 01. Praha.
- Hlava, M. 2019: „že nejsme k nálezům lhostejní a že si jich všímáme“. Archeologické aktivity Muzejního spolku v Pardubicích v letech 1912–1915. *Archeologie ve středních Čechách* 23, 45–71.
- Sedláček, R. – Halama, J. – Jílek, J. 2008: Nové germánské sídliště s nálezem terry sigillaty v Mikulovicích, okr. Pardubice. In: E. Droberjar et al. eds., *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů (Archeologie barbarů 2007)*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 37, Brno, 161–176.
- Sedláček, R. – Kašpárek, F. – Jílek, J. 2010: Sídlíšní nálezy z doby římské z Mikulovic, okr. Pardubice (stav k roku 2008). In: J. Beljak et al. eds., *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliskové a ekonomické štruktúry od neskoré doby laténskej po včasný stredovek. Zborník referátov z V. protohistorickej konferencie Nitra, 21.–25. septembra. Archaeologica Slovaca Monographiae X, Nitra, 371–418.*
- Šumberová, R. 2012: Cesta napříč časem a krajinou. Praha.
- Tomáš Klír: Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku. Sociální mobilita, migrace a procesy pustnutí.** Karolinum, Praha 2020. 598 str.
- Pozdně středověké písemnosti spjaté s chebskou městskou kanceláří představují v středoevropském kontextu unikátní pramenný soubor, což je dáno jejich druhovou pestrostí, kvantitou, výpočetními schopnostmi a mimořádným stavem dochování. Interpretací využití a ediční zpřístupnění tohoto rozsáhlého fondu je ale stále na samém začátku. Na dávnce práce místních německých badatelů navázali v posledních desetiletích historici František Kubů a Vilém Knoll, kteří se zaměřili na státoprávní aspekty geneze chebského městského státu a na témata ze sféry politických a vojenských dějin. Kvůli svému objemu stál dlouhodobě stranou pozornosti badatelů segment písemností nadregionálního významu, a sice dokumenty vyspělé byrokratické agendy jednoho z největších a nejkompletnějších říšských městských států. Tyto většinou evidenci dokumenty dovolují do hloubky zkoumat sociální dějiny města Chebu a jím ovládaného venkova. Vyrovnání tohoto dluhu si vyžádá úsilí generací historiků. První výraznou splátku v tomto směru učinil Tomáš Klír, v jehož zorném poli se ocitlo rolnické obyvatelstvo.
- Česká medievistika získala v Klírově osobě peasantologa špičkové evropské úroveň. Nejenže se bravurně pohybuje na poli archeologie a historiografie (a k tomu systematicky spolupracuje s přírodovědci), ale také je velice dobře obeznámen s výsledky zahraničního bádání od Anglie po Rusko, a to od 19. století po dnešek. Sečtlostí a teoretickou vyzrálostí znovu vzbuzuje respekt ve své nejnovější knize, která – ač heuristicky založena především na rešerších písemných pramenů – je tematicky určena i archeologům.
- Autor sleduje chebské rolnictvo prostřednictvím evidenčních fiskálních písemností městské kanceláře, přičemž vychází hlavně ze soupisů vy-

hotovených v období 1438–1456. Prameny prvořadého významu jsou rejstříky a oceňovací knihy chebské zemské berně, které „dovolují evropsky unikátní, velmi detailní a dynamické poznání venkovské populace“ (s. 113). Těmito slovy autor zdůrazňuje skutečnost, že evidenční soupisy vznikaly už v tomto období každoročně, přičemž zachycovaly jmenovitě jednotlivé poplatníky a poměrně podrobně i jejich majetek. Díky tomu umožňují postihnout sociální strukturu venkovského obyvatelstva na území o rozloze ca 400 km², čítajícím 80–100 sídlišť, situovaných v několika ekologických zónách – od úrodné Chebské pánve po horské oblasti.

Autor k tématu přistupuje komplexně a pod vlivem diskusí v zahraniční literatuře interpretuje prameny s vysokou mírou kritiky a na české poměry značně sofistikovaně. Rekonstruuje majetkovou stratifikaci venkovanů, podíl selských a neselských (zejména chalupnických) usedlostí, hodnotí dopad berní a pozemkových rent na majetkové poměry rolníků. Sleduje faktory opouštění usedlostí, mechanismy a rozsah trhu s nemovitostmi (nestatkovými pozemky, tzn. pod lenním právem), míru monetizace rolnického obyvatelstva. Klade si otázky, jak se do sociální struktury chebského rolnictva promítaly krizové jevy (zejména depopulace a agrární stagnace) dobově charakteristické pro celou střední Evropu.

Z hlediska archeologie je podstatná kapitola o plužinách. V ní autor v českém kontextu průkopnický nahlíží na parcelní strukturu polností jako na hmotný odraz sociálních institucí mikrosvěta vesnických komunit. Plužiny posuzuje podle formálních znaků, ale nikoli s cílem typologické klasifikace, jak bývá zvykem ve středoevropské archeologii, nýbrž primárně s otázkou, do jaké míry konkrétní parcelace polností nutila jednotlivé hospodáře k vzájemné kooperaci. Pod pojmem sociální instituce autor chápe vzájemná neformální pouta rolníků, kontrolovaná lokálními elitami a zčásti utvářená vnějšími faktory (např. mírou vrchnostenského dohledu, rozsahem trhu s nestatkovými polnostmi).

Na Chebsku autor rozlišuje tři hlavní geografické zóny, jež korelují s typovou diverzitou plužin. Inspirován anglickým bádáním bere v potaz jako klíčové rozlišovací kritérium míru komunální kontroly hospodaření, tj. do jaké míry rolníci při trojhonném systému obdělávání museli koordinovat osévání polností a pastvu na úhorech. Stupeň této kontroly se zvyšoval s tím, do jaké míry byla pozemková výbava jednotlivých usedlostí rozptýlená, nebo naopak kompaktní. U výrazně rozptýle-

né držby bylo nutné koordinovat obhospodařování, protože většina pozemků nebyla dostupná sítí polních cest. Hospodáři se tudíž museli dohodnout, v kterých tratích zároveň osejí pole a která ponechají ladem pro společnou pastvu. Plužiny sestávající z velkých pozemků a plužiny lesních lánových vsí naopak umožňovaly individuální postupy hospodaření. Nízkou míru komunální kontroly autor sledává jednak v lokalitách v blízkém okolí Chebu, kde zároveň zaznamenal znaky tržně zaměřené zemědělské výroby, a pak u vsí v horských a podhorských oblastech, v nichž musely být jednotlivé usedlosti naopak soběstačné. Mezi těmito póly se nacházela početná skupina vsí s blokovými a tratovými plužinami s vysokou mírou komunální kooperace.

Čtenáři z řad archeologů ocení i kapitoly věnované sociální mobilitě rolníků a důsledkům tohoto jevu na opouštění usedlostí. Autor pomocí statistických metod zjistil, že na chalupnických nemovitostech se hospodáři střídali v řádově vyšší míře než na selských gruntech. Někteří nejbohatší sedláci odcházeli do Chebu, kde se zařadili mezi prosperující měšťany. Tento jev způsobil dominový efekt, protože na uprázdňené selské usedlosti se stěhovali relativně chudší rolníci, přičemž chalupníkům se naskytla šance včlenit se do selské vrstvy. Populační stabilitu vsí v úrodné Chebské pánvi zajišťovala migrace obyvatel z horských a podhorských oblastí, kde docházelo k vyliďňování celých mikroregionů. Autor tak názorně upozorňuje na podstatnou skutečnost, že procesy pustnutí je nutné sledovat v širší geografické perspektivě a s vědomím hybného účinku sociálních faktorů.

Klířova kniha o rolnictvu na pozdně středověkém Chebsku představuje svým sociologickým pojetím náročnou lekturu nejen pro archeology. Díky teoretické propracovanosti však nabízí řadu neatřelých a dobře podložených závěrů, které nutí historiky a archeology k přehodnocování dosavadních představ o sociálních vazbách venkovského obyvatelstva. Klířův způsob kladení otázek nemá v české medievalistické literatuře období.

Jan Kypta

Alan K. Outram – Amy Bogaard: Subsistence and Society in Prehistory. New Directions in Economic Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge 2019. ISBN 978-1-107-12877-4. 272 str.

Knih pojednává o paleoeconomické škole ako špecifickom prístupe v archeologickom výskume. Jej základný kameň oficiálne položili v roku 1975 anglickí bádatelia E. S. Higgs a M. R. Jarman,

ktorí si uvedomovali, že k skúmaniu ľudských komunit a ich kultúrnych odlišností je kľúčové previazané štúdium sociálnych, demografických, ekologických, technologických, ekonomických a biologických aspektov (Higgs – Jarman 1975). Spojenie nových metodických prístupov vo vede s dostatkom kvalitnej archeologickej evidencie a dát podľa nich umožňujú efektívne skúmať životné prostredie a ekonómiu. Pre porozumenie mnohých aspektov ľudského chovania je teda dôležité interdisciplinárne prepojenie tradičných archeologických metód s novými modernými metódami využívanými najmä v prírodných vedách.

Autori knihy predstavujú vývoj ekonomickej archeológie, jej popredné myšlienky, teoretické stanoviská, ale aj ich kritiku (napr. determinizmus, viď nižšie) a dávajú ich do kontextu s informáciami, ktoré nám prinášajú moderné metódy. Kniha si kladie za cieľ zachovať významné úspechy paleoekonomickej školy a zároveň revidovať aspekty jej teoretických prístupov a integrovať nové technologické postupy. Tento cieľ autori naplňajú prostredníctvom deviatich kapitol.

Prvá kapitola je stručným exkurzom do historického vývoja paradigiem, ktoré boli v archeológii postupne uplatňované a dodnes môžu pretrvávajúť, ako aj do vývoja školy paleoekonomickej samotnej. Ako kľúčového bádateľa uvádzajú autori mimo iných aj Grahama Clarka, ktorý publikuje prvé myšlienky týkajúce sa paleoekonomickej problematiky už v období pred druhou svetovou vojnou (napr. Clark 1939). Od roku 1966 vedie spolu s E. Higgсом pre túto školu významný projekt *The Early History of Agriculture* na univerzite v Cambridge. Rozvoj školy v 70. a 80. rokoch je spojený s rozvojom a prepojením viacerých fundamentálnych prístupov. Patrí medzi ne napríklad analýza dostupnosti (napr. Webley 1972) alebo nové techniky a metódy pre zachytenie, analýzu a interpretáciu evidencie potrebnej pre rekonštrukciu životného prostredia (mikrofauna, rastlinné makrozbytky, penová flotácia). Veľkým prínosom je detailná analýza archeozoologického materiálu, ktorá siahala ďalej ako prostý popis a zoznam druhov prítomných na lokalitách (ako príklad autori uvádzajú opätovnú analýzu archeozoologického materiálu z lokality Star Carr; Legge – Rowley-Conwy 1988). Významné postavenie majú aj užšie zamerané odbory, ako experimentálna archeológia, etnoarcheológia, paleoetnobotanika.

V druhej kapitole autori nadväzujú na predchádzajúcu kritiku vznikajúcej školy a jej prístupov a uvádzajú spôsoby, akými sa s kritikou vyrovnáva. Pozornosť venujú hlavne determinizmu

ako jednej z najčastejších kritík ekonomických a procesuálnych prístupov v archeológii. Konkrétne sú spomenuté paleoekonomické modely, napríklad Site Catchment Analysis, Optimal Foraging Theory či ďalšie modely ekologickej produktivity, predvídateľnosti a teritoriality (napr. Carrying Capacity, Population Growth, Niche Construction Theory). Kritizujú najmä autorov alebo autorské kolektívy, ktoré zovšeobecňujú tieto modely ako univerzálne platné pre rozmanité archeologické kontexty, čím môže dôjsť k zjednodušeniu či mylnej interpretácii sledovanej situácie. Napriek tomu autori našej knihy uznávajú, že ak sú dané modely použité v kontexte, s ohľadom na rôzne zdroje nezávislých dôkazov a bádatelia sú schopní komplexne argumentovať možnosti skreslenia sledovanej situácie, potom môžu naopak poskytnúť užitočný náhľad do problematiky. Navyše, niektoré skutočnosti ozaj sú vymedzené prostredím a ekonómiou a určujú tak hranice (aj kultúrnej) životaschopnosti.

Ďalšie štyri kapitoly sa venujú zapojeniu nových moderných metód do hľadania odpovedí na paleoekonomické otázky. Podrobnejšie sa venujú analýze stabilných izotopov, ktorá veľmi efektívne prispieva k riešeniu otázok týkajúcich sa nielen stravy, ale aj migrácie, sezonality či dokonca chovu zvierat a pestovania rastlín. Chemická analýza organických zvyškov (tukov, bielkovín) priniesla ako jeden z najvýznamnejších výsledkov prepojenie prvkov materiálnej kultúry priamo so zdrojmi potravy (napr. tzv. mliečne sitá v kultúre s lineárnou keramikou, Salque *et al.* 2013). Tento doplnkový druh analýzy významne dvíha kvalitu a spoľahlivosť zistení týkajúcich sa využitia sekundárnych živočíšnych či rastlinných produktov. Molekulárna genetika prispieva nepochybne veľkou mierou k výskumu hlavných paleoekonomických tém, avšak autori, viac ako pri ostatných, poukazujú na jej úskalia. Mnohé z uvádzaných metodologických chýb a nesprávnych výkladov sú však utlmované neustálym vývojom a zlepšovaním metód a technik analýzy DNA. Štúdium fytolitov a škrobových zŕn autori uvádzajú ako ďalší z prelomových prístupov, ktorý prehĺbuje a dopĺňa poznanie v oblasti exploatacie a domestikácie rastlinných zdrojov tropických a subtropických oblastí a podobným spôsobom ako chemická analýza rezíduí vrhá viac svetla na využívanie zdrojov v súvislosti s materiálou kultúrou.

Nasledujú prípadové štúdie. Prvá sa venuje ranému poľnohospodárstvu v strednej Európe, konkrétnejšie kultúre s lineárnou keramikou. Poznatky získané v poslednej dekáde 20. storočia významne rozšírili vedomostnú základňu o využívaní pôdy

prostredníctvom primárnej evidencie v podobe rastlinných a živočíšnych pozostatkov. Analýza stabilných izotopov uhlíka a dusíka z pestovaných plodín otvorila dvere k novej archeologickej rekonštrukcii obrábania pôdy prostredníctvom hnojenia a výmeny plodín, ktoré boli dovtedy len hypotézou; štúdium pomerov stabilných (kyslík, dusík, uhlík) a rádioaktívnych (stroncium) izotopov prvkov zo zvieracích pozostatkov posunulo naše chápanie manažmentu chovu hospodárskych zvierat. Genetická analýza vnesla viac svetla do problematiky chovu domácich zvierat napríklad pomocou štúdiá typicky pozvoľnej a dlho trvajúcej genetickej hybridizácie medzi divokými a domácimi prasatami, či zjavnej genetickej izolácie tura domáceho. Tieto a mnohé ďalšie poznatky získané detailnými analýzami autori demonštrujú na dátach z viacerých kľúčových lokalít z Nemecka, ČR a Poľska.

Druhá prípadová štúdia je venovaná domestikácii koní a pôvodu pastierstva v centrálnej Ázii. Štúdium problematiky je zamerané na územie dnešného Kazachstanu a venuje sa podrobnejšie botaiskej kultúre, ktorá predstavuje kľúčové obdobie pre domestikáciu koní s výraznou prevahou či úplnou dominanciou tohto druhu v osteologickom materiáli. Avšak už od objavenia samotnej lokality Botai (v 80. rokoch 20. storočia; *Zaibert 2009*) prebiehala diskusia o tom, či boli kone lovené alebo chované a či sa jednalo o ich divokú alebo už zdomácnenú formu. Na tomto príklade opäť autori demonštrujú prínos širokej škály nových metód pri poznaní raného chovateľstva a domestikácie koní. Dôraz kladú na holistický prístup pri analýze rôznych typov evidencie a snažia sa poukázať na fakt, že aj napriek novej prevaha určitých aspektov pri riešení konkrétnych otázok nie je možné jednoducho separovať ekonomickú a sociálnu stránku pri komplexnom skúmaní minulých spoločností.

Záverčná kapitola stručne sumarizuje vývoj paleoekonomickej školy od skorých začiatkov, ktoré prišli v povojnovom období, až po súčasný stav poznania a jeho možnosti. Poukazuje na fakt, že základné poslanstvo paleoekonomickej školy sa v zásade nezmenilo zo študovaných otázok sú prioritami v tejto oblasti výskumu dodnes. Prostredníctvom nových typov evidencie, ktorú získavame najnovšími metódami, však vieme nezávisle testovať existujúce hypotézy a modely a lepšie/presnejšie zhodnotiť ich správnosť. Knihu uzatvára stručný diskurz výzvami v podobe náročnosti adekvátneho vedenia archeologických výskumov, financovania alebo spracovania stále narastajúceho množstva dát.

V úvodných kapitolách knihy autori pomerne detailne popisujú udalosti, práce a projekty prebiehajúce v akademickom prostredí britských univerzít, ktoré tvorili podhubie pre vznik, rast a vývoj paleoekonomickej školy. Len menovite sú však spomenutí bádatelia z amerického prostredia (napr. L. Binford, K. Flannery) a ich prínos k problematike nie je diskutovaný. Taktiež úplne chýbajú zmienky o tom, ako sa myšlienková platforma vyvíjala inde v Európe. V nasledujúcich kapitolách je kladený veľký dôraz na prínos nových moderných a často nákladných metód, menej je už zdôraznená dôležitosť úlohy archeológa ako odborníka zastrešujúceho celý proces získavania primárnej evidencie a kontextových informácií, ktoré sú pre vyhodnotenie detailných analýz a interpretáciu nosné. Práve tento element môže predstavovať nádej pre budúce vyťaženie informatívneho potenciálu lokalít, ktoré boli alebo sú odkryvané a spracovávané za (napr. finančne, časovo) obmedzených podmienok.

Soňa Boriová

Literatúra

- Clark, G. 1939: Archaeology and Society: Reconstructing the Prehistoric Past. London: Methuen.*
- Higgs, E. S. – Jarman, M. R. 1975: Palaeoeconomy. In: E. S. Higgs ed., Palaeoeconomy: Being the Second Volume of Papers in Economic Prehistory by Members and Associates of the British Academy Major Research Project in the Early History of Agriculture, Cambridge: Cambridge University Press, 1–8.*
- Legge, A. J. – Rowley-Conwy, P. A. 1988: Star Carr Revisited. London: Centre for Extra Mural Studies.*
- Salque, M. – Bogucki, P. I. – Pyzel, J. – Sobkowiak-Tabajak, I. – Grygel, R. – Szmyt, M. – Evershed, R. P. 2013: Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium BC in northern Europe. Nature 493 (7433), 522–525.*
- Webley, D. 1972: Soils and site location in prehistoric Palestine. In: E. S. Higgs ed., Papers in Economic Prehistory: Studies by Members and Associates of the British Academy Major Research Project in the Early History of Agriculture, Cambridge: Cambridge University Press, 169–180.*
- Zaibert, V. F. 2009: Botaiskaya Kultura. Almaty: KazAkparat.*

Jan Štětina – Dalibor Janiš a kol.: Tvrz Kurovice. Stavební vývoj, historie a archeologie šlechtického sídla na pomezí tvrze a hradu. Ingrede Hospes Editio Monographica I. Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Kroměříži, *Kroměříž 2019*. 208 str.

Tvrz ve vsi Kurovice, nacházející se u Kroměříže v ploché krajině na pomezí Hornomoravského a Dolnomoravského úvalu, prochází od roku 2006 pozvolnou generální obnovou, která dnes už patřičně rehabilitovala její zubožený stav zaviněný v předchozích desetiletích chátráním a nevhodnými stavebními adaptacemi. Od začátku obnovy provádí Jan Štětina kontinuální operativní stavebněhistorický průzkum, jehož komplexní vyhodnocení představuje hlavní náplň prezentované monografie. Z pera historika Dalibora Janíše vzešly obsáhlé, na precizní rešerši písemných pramenů založené kapitoly o vývoji majetkové držby sídla. Příspěvky čtyř dalších členů autorského kolektivu mají formu krátkých exkurzů. Lenka Bartíková se zabírala keramikou ze staršího archeologického výzkumu v jádru tvrze, Marek Svobodník s Jiřím Janálem vypracovali geologický posudek lomového kamene a suroviny ostění, současný majitel nemovitosti Martin Malina nastínil postup obnovy a aktuální způsob využití tvrze.

Janem Štětinou připravený oddíl o stavebním vývoji tvrze představuje hodně náročné čtení. Topornost obširných popisů a interpretací náleзовých situací je ale nutno brát jako nevyhnutelnou daň za možnost kontroly veškerých předložených závěrů. Zoufat si nemusí ani čtenář nevyklý formulacím a terminologii stavebních historiků. Oddíl je zakončen přehlednou a srozumitelnou syntézou, v níž autor stručně opakuje všechny své podstatné dedukce stran posloupnosti stavebních fází a jejich rozsahu. Orientaci ve výkladu napomáhá obrovské množství prezentované kresebné a fotografické dokumentace, jež splňuje nejpřísnější nároky na kvalitu. Základní vodítko poskytují analytické plány všech podlaží, doprovázené v hojné míře svíslými řezy jakož i nákresy interiérových stěn a fasád. Nemenší respekt vzbuzuje velký soubor detailních kreseb dílčích náleзовých situací a veškerých ostění. Autor své závěry o stavebních proměnách tvrze názorně demonstruje na axonometrických kresebných rekonstrukcích, vyhotovených pro všechny zásadní vývojové fáze. Před jeho nasazením třeba smeknout, protože veškerou dokumentaci pořídil svépomocí.

Podle prvního doloženého predikátu lze počítatky šlechtického sídla v Kurovicích klást do 2. poloviny 13. století. Nejstarší konstrukce ve zdech

nynější tvrze však pocházejí z podstatně mladšího období. Jak Jan Štětina nepopíratelně vyvozuje z řady náleзовých situací, v 90. letech 14. století nastal totální přerýv ve stavebním vývoji sídla. Tehdy byla kompletně odstraněna předchozí zástavba, aby se znovuvybudované sídlo mohlo podstatně rozšířit do prostoru příkopu. Z jeho dna nově vyrostla obvodová hradba, jež natrvalo určila přibližně obdélnou dispozici zástavby. I po novověkých úpravách zachovaný okrouhlý průběh vnější hrany příkopu autor přesvědčivě považuje za nepřímý doklad původní půdorysné podoby tvrze, čili s podnožním pahorkem kuželového tvaru.

Autorovi se podařilo poměrně uceleně rekonstruovat vzhled tvrze z konce 14. století, přičemž datování se bezpečně opírá o výsledky dendrochronologické analýzy. Novostavba sestávala z dvojice kamenných budov propojených obvodovou hradbou. Jeden z koutů obdélné dispozice vyplnila hranolová věž, jednu z delších stran tvořil palác, jehož sklep se v celé šíři nacházel v někdejšímu prostoru příkopu. Původní vzhled obou staveb se podstatně proměnil mnohačetnými přestavbami, přesto dosud zůstaly zachovány některé pozoruhodné původní detaily, jež dovolují částečnou rekonstrukci vnitřních dispozic.

Na konci 14. století nově vybudovanou tvrz k nepoznání změnilý nesčetné pozdně gotické, renesanční a barokní úpravy. Udivující je rychlá posloupnost několika stavebních fází ve 2. polovině 15. a 1. polovině 16. století, kdy zástavba postupně narůstala do blokové dispozice o čtyřech křídlech. V tomto období docházelo k celé řadě projektových změn, doprovázených někdy i částečnými demolicemi relativně nových konstrukcí. Komplikovanost pozdně gotických a raně renesančních fází lze přirovnat k džungli. Autor v této změti kupodivu neztratil přehled, byť opakovaně zdůrazňuje, že mnohé dílčí závěry mohou mít jen hypotetickou povahu. Neocenitelnou datační oporu představují výsledky dendrochronologických analýz. Pro pozdně středověké a raně novověké fáze se podařilo postihnout dispoziční uspořádání obytných jednotek, tradičně rozvinutých v prvním patře. V jednu dobu se v tomto podlaží nacházely dokonce tři obytné jednotky, což koresponduje s výpovědí písemných pramenů o rozdrobenosti držby tvrze mezi příbuznými. K nejpозoruhodnějším náleзům patří pozůstatky rozměrné pozdně gotické kuchyně, završené polygonálním dymníkem po způsobu helmice.

Všechny hlavní stavební fáze je možné propojit s konkrétními jmény urozených držitelů. Na hodně dynamické architektonické proměny kurovické

tvrze lze proto nahlížet i optikou výzkumu sociálních dějin šlechty pozdního středověku a časného novověku. Zvláště pozoruhodná je potřeba neustálého přebudování v poděbradském a jagellonském období. Míra překotnosti tehdejších přestaveb nutí brát při jejich interpretaci v potaz i jiné důvody než ryze praktické. S nadsázkou lze říci, že si každý držitel umanol zanechat ve stavební podobě sídla paměť na svou osobu. Kurovická tvrz v tomto ohledu nebude výjimečným příkladem. Podobná potřeba budování číší třeba z pozdně středověkých stavebních etap jihočeské tvrze Cuknštejn (Rykl 2012). Srovnávací výzkum tímto směrem je ale teprve na samém začátku.

V monografii kurovické tvrze připadlo na archeologii okrajové místo – neprávem. V posledních letech došlo na nádvoří k rozsáhlým výkopům, které obnažily celou řadu pozůstatků zbořených částí zástavby z pozdně gotických etap. Místo vedoucího výzkumu se vyhodnocení (i terénní dokumentace) těchto relikvů ujal Jan Štětina, a to stejně dovedně jako u situací nad povrchem terénu. Citelným dluhem nicméně zůstává publikace nálezů drobné hmotné kultury, učiněných v posledních letech. Do obrazového doprovodu kapitol Dalibora Janiše jsou jen namátkou zařazeny fotografie zlomků gotických a renesančních kachlů. V monografii jsou náležitým způsobem prezentovány pouze keramické střepy shromážděné při archeologickém

výzkumu v roce 1991, k němuž ovšem neexistuje terénní dokumentace. Jsou to nálezy ze dvou jam, z nichž jedna patří sídlišti věteřovské kultury, druhá souvisí se středověkými aktivitami na tvrzi.

Kniha o kurovické tvrzi je v pravém slova smyslu nedocenitelná. Co se týče výzkumu architektury šlechtických sídel, nemá mezi výstupy českého bádání obdobu. Její jedinečnost tkví ve vysoké kvalitě, a zvláště pak obrovském množství prezentované dokumentace nálezových situací, jež byly obnaženy při výkopových pracích i opravách nadzemních konstrukcí. Ani v okolních státech nenapočítáme mnoho srovnatelných prací. Neodbytně proto vyvstává otázka, jak je možné, že ve Švýcarsku vycházejí monografie tohoto druhu naprosto běžně již po třetí desetiletí.

Jan Kypta

Literatura

- Rykl, M. 2012: Die Baugestalt zweier unterschiedlicher Festen in Südböhmen um 1490 und ihr folgender Wandel. Zu den Aussagemöglichkeiten der Bauforschung. In: Adel, Burg und Herrschaft an der „Grenze“: Österreich und Böhmen. Beiträge der interdisziplinären und grenzüberschreitenden Tagung in Freistadt, Oberösterreich, vom 26. bis 28. Mai 2011, Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum, 187–204.